

KÖZÉPISKOLÁSOK ÉRTÉKORIENTÁCIÓI

A Z EMBERI CSELEKVÉSEKET ÉS KAPCSOLATOKAT, az emberi magatartás szabályait *normák és értékek* hatják át. A normák közmegegyezésként léteznek, melyeket mint külső feltételeket vesz figyelembe az ember cselekedeteiben, az értékekkel pedig az ember mélyen azonosul, amelyek belülről formálják céljait és cselekedeteit. A társadalom norma- és értékrendszere fontos kötőanyaga, integrálója a társadalomnak. A társadalomelméletekben általánosan elterjedt felfogás szerint a modernizáció előtti társadalmak norma- és értékrendszerét a hagyomány és a személyes emberi kapcsolatok jellemezték, ezért a normáknak volt elsődleges jelentőségük, míg a modern társadalomban a kapcsolatok elszemélytelenedése és az individualizáció jellemző, amely a normák jelentőségének csökkenését eredményezi. Utóbbival az értékek jelentőségének megnövekedése állítható szembe. Ezzel kapcsolatban egyaránt találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy a modern társadalom az emberi értékekben való gazdagodást eredményezi (például az egyenlőség, szabadság, humanizmus eszményei, az önmegvalósítás kibontakozása) és azzal, hogy a modern társadalomban a norma- és értékrendszer általános hanyatlással és válsággal együttjáró fenyegető erőzójá zajlik. Továbbá azt is feltételezzük, hogy a modernizáció előtti társadalmakat egy adott közösségre nézve egynemű norma- és értékrendszer jellemezte, a modern társadalmakban viszont többféle értékrend él egyszerre, egymás mellett. Ez egyfelől a választás lehetőségét kínálja, másfelől viszont a konfliktusok lehetőségét és az egyértelmű iránymutatások hiányát jelenti.

A normák és az elszemélytelenedés a korai szociológia klasszikusait is foglalkoztatta. Legismertebb *Émile Durkheim*, francia szociológusnak a múlt század végén megfogalmazott anómia-elmélete¹. Eszerint jól integrált közösségben a normák eligazítanak abban, hogy mi a helyes és a helytelen viselkedés, felismerhető a jó és a rossz, a normákon alapuló stabil viselkedési szabályok biztonságérzetet adnak az embernek. Ezzel szemben a normák meggyengülése (ezt nevezzük *anómiának*), azaz a korlátok ledőlése és a társadalmi kontroll hiánya következtében előálló szabad térben az emberek elveszítik a biztonságérzetüket, zavarok keletkeznek a magatartásban, s érzelmi és lelki problémáktól szenvednek az emberek. Ilyen *anómiás helyzetben megnő az olyan ön- és közveszélyes viselkedések gyakorisága, mint például bűnözés (törvények semmibevétele), öngyilkosság, alkohol és kábítószerfogyasztás*. Az anómiás állapotot nemcsak és nem egyszerűen a normák gyengülése okozhatja, hanem az az ellentmondás, ami esetlegesen a társadalmilag helyesnek tartott célok és a megvalósíthatóság lehetősége között fennáll. Hirtelen társadalmi-gazdasági változások esetén ennek veszélye különösen megnőhet, és tulajdonképpen a felgyorsult modernizációban folyamatosan fennáll ez a helyzet. Az anómia strukturális és kulturális problémát is jelent, ugyanis egyrészt az általánosan helyesnek vélt célok

¹ Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.

nem egyformán érhető el minden társadalmi csoport számára, másrészt viszont az egyes csoportkultúrák által elfogadottnak tekintett eszközök sem azonosak. A deviáns magatartások és az individualizáció tehát közvetlen ok-okozati kapcsolatban ugyan nem áll, viszont mindkettő a modernizációt kísérő jellegzetes kulturális, strukturális jelenség, probléma. *Andorka Rudolf* az anómia problémáját az elidegenedéssel együtt tárgyalja, és amellett érvel, hogy stabilitást a választható alternatívák és a bizonyos alapértékekhez való kötődések egyensúlya biztosítja². Az alapértékekhez való kötődések értékorientációkban fejeződnek ki, és társadalmi szereptanulási folyamatban, szocializációban alakulnak ki.

Az *értékorientáció* vélemények, attitűdök összessége, mely érték- és lételemeket egyaránt magába foglal. *Talcott Parsons* elméletében az értékorientációk stratégiailag a kultúra legfontosabb részei, és elkötelezik az embert választásaiban bizonyos normák mellett.³

Váriné Szilágyi Ibolya megfogalmazásában „az egyén értéktanulási folyamataiban elkülöníthető egy primer módon *értéktudati* szint, (a nevelés során elsajátított társadalmi értékek, tapasztalatok), egy *érték-tapasztalati* szint (a valóságos életben tapasztalt értékmozzanatok tudati reflexiója), valamint az egyén tevékenységében, életvezetésében stabil viselkedési szándékként érvényesülő *értékorientáció* szintje. *Értékorientáció* alatt olyan értéktartományt értünk, amellyel az egyén mélyen azonosul, következképpen amely legkönnyebben, legvalószínűbben érvényre jut az egyén viselkedésében. Ez az értéktartomány a pszichikumban érzelmileg hangsúlyos mediátor (közvetítő) jellegű kognitív struktúrát képez, amely egyfelől az egyén értéktudata, másfelől tényleges viselkedése között *közvetít és stabil viselkedési szándékként* érvényesül. Közvetít, amennyiben az értéktudatból csak az énközeli, az egyén valóságos vagy vélt szükségletei rangjára emelt, ilyenként átélte értékdimenziókat tartalmazza, másokat elutasít, ismét másokat egyszerűen figyelmen kívül hagy. Éppen, mert az énközeli értékekkel szemben pozitív viszony, vagy az énidőleges értékekkel szembeni határozott tagadás, elutasítás vezérli. Épp ezért működhet és működik is az értékorientáció stabil viselkedési szándékként, szemben a partikuláris attitűdökkel. Szerveződésében, épp az énközelség kialakulásában lényeges szerepe van a saját adottságokról, képességekről kialakult énképnek is. Hogy az értékorientáció – a stabil viselkedési szándék – valójában mennyire hatékonyan érvényesül, mennyire jelenik meg a tényleges tevékenységben, az már további tényezők függvénye, részben a tevékenység objektív feltételrendszerének, helyzeti tényezőknél, részben az egyén személyiségjegyeinek (akaraterő, jellemzősárg, neurotikussárg stb.) függvénye.”⁴

* * *

² *Andorka Rudolf*: *Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével*. In: Münnich Iván-Moksony Ferenc szerk. *Devianciák Magyarországon*. Közélet Kiadó, Budapest, 1994.

³ *Parsons, Talcott – Shiels, E.*: *Értékek, motívumok és cselekvésrendszerek*. In: *Szociológiai füzetek* 1985/38. sz.

⁴ *Váriné Szilágyi Ibolya*: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Az empirikus értékszociológiában meglehetősen ritka eset, hogy fiatalokúakra, tizennyolc éven aluliakra is kiterjedjenek az adatfelvételek. A fiatalokra vonatkozó értékorientációs vizsgálatok, például a pályáaspirációkkal összefüggésben, inkább a felsőoktatás és a munkahelyi beilleszkedés problémakörében és fiatal felnőttek körében a gyakoribbak.⁵

Egy közelmúltban lezajlott nemzetközi vizsgálat lehetővé tette a 14-18 évesek viszonylag nagy mintán való kérdezését.⁶ A vizsgálatnak a résztvevő országokra standardizált kérdőíve elsősorban az egészségkárosító, szenvedélyfüggőséget okozó szerek (dohány, alkohol, pszichoaktív szerek) fogyasztására, az ezzel kapcsolatos magatartásokra és véleményekre, valamint a családi és kulturális háttérre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. A kérdőívben a standard kérdések mellett kisebb mértékben a helyi sajátosságokat vagy problémákat tükröző kérdések is helyet kaphattak. Így a magyar változat – egyebek mellett – két rövid kérdéssort tartalmazott a konfliktushelyzetekben elérhető emberi segítségre⁷ és az értékorientációra vonatkozóan. A vizsgálat kötött volta ugyanakkor nem tette lehetővé hosszabb kérdésblokk elhelyezését. A vizsgálatról készült jelentés⁸ az Európa Tanács szempontjai alapján készült, és az említett két kérdés eredményeit nem tartalmazza.

Az alább következő elemzésben a középiskolás fiatalok értékorientációit állítjuk középpontba. Kérdéseinkben nem egyes értékeket, hanem olyan értéktartományokat határoztunk meg, amelyeket lehetséges magatartásmodellekként értelmeztünk. Az értékorientációs típusokat az értékszociológiában közismert *Rokeach-teszt*⁹ eszközei alapján konstruáltuk.

⁵ Lásd például Varga Károly: *Magyar egyetemisták életfelfogása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.; Váriné Szilágyi Ibolya: *Fiatal értelmiségiek a pályán*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. vagy Perczel Tamás: *Életstratégia, foglalkozási szerep, értékorientáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990., továbbá Szokolczai Árpád: *Az egyetemisták értékrendi sajátosságai*. In: Hrubos Ildikó (szerk.): *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. MKKE Szociológia Tanszék, Budapest, 1986., *Műhelytanulmányok* című sorozat 2. sz. köteté.

⁶ 1995-ben a Népjóléti Minisztérium és a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság finanszírozásával került sor az Európai Iskolai Felmérés az Alkohol és a Drogfogyasztásról című vizsgálatra (The European School Survey Project on Alcohol and Drugs, rövidítve ESPAD), amelyet az Európa Tanács szervez három évenként. A középiskolás fiatalok körére kiterjedő kérdőív országosan reprezentatív volt. A vizsgálat mintája a teljes középiskolás népességet reprezentálja, de nem tartalmazza az oktatásból 14 éves korukban kimaradtakat, tehát egy jelentősen problematikus réteget. A felmérést a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének Epidemológiai Munkacsoportja végezte Elekes Zsuzsanna és Paksi Borbála irányításával.

⁷ Az első kérdés a következőképpen szólt: „Ha súlyos konfliktusban segítségre lenne szükségem,
a) elsősorban szüleimhez fordulnék
b) elsősorban barátaimhoz fordulnék
c) nem tudnék kihez fordulni.”

Mindhárom esetben meg kellett jelölni, hogy az állítás Igaz, vagy Hamis. Az „Igaz” válaszok aránya: szülők 76 %, csak barátok 17 %, senki 7 %.

⁸ Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: *A magyarországi középiskolások alkohol és drogfogyasztása*. ESPAD Európai Iskolai Felmérés az Alkohol és a Drogfogyasztásról. The European School Survey Project on Alcohol and Drugs. Népjóléti Minisztérium, Budapest, 1996.

⁹ *Milton Rokeach* amerikai szociálpszichológus szerint az egyes emberek értékrendje a társadalmilag elismert értékek – amelyek vagy életcélokat, vagy magatartásmódokat fejeznek ki – egyénileg különböző hierarchizált rendszerét képezik. Tesztje 18 célértéket és 18 eszközértéket (magatartásmódot) tartalmaz, a vizsgálati eljárás során ezeket kell rangsorolni. Részletesebben lásd például Füstös László – Szokolczai Árpád: *Értékek változásai Magyarországon*. In: Szociológiai Szemle 1994/1. sz.

Az értékorientációs típusok és az eszközértékek kapcsolata az alábbi:

Kreativitás, ambíció. Kérdés: Az ember legyen törekvő, alkotószellemű és eredményes. Hivatkozott eszközértékek: Alkotó szellemű, Törekvő, Értelmes, Logikus, Hatékony

Kötelesség és felelősség. Kérdés: Az ember legyen felelősségteljes és kötelességtudó. Hivatkozott eszközértékek: Felelősségteljes

Autonómia. Kérdés: Az ember legyen önálló és álljon ki a nézeteiért. Hivatkozott eszközértékek: Bátor (gerinces), Önálló

Szeretet. Kérdés: Az ember legyen szeretetteljes, megbocsátó és segítőkész. Hivatkozott eszközértékek: Segítőkész, Szeretteljes, Megbocsátó

Igazságosság. Kérdés: Az ember legyen elfogulatlan, előítéletmentes és igazságszerető. Hivatkozott eszközértékek: Előítéletektől mentes, Szavahihető

Megfelelés. Kérdés: Az ember tudjon helyesen viselkedni és uralkodjon önmagán. Hivatkozott eszközértékek: Engedelmes, Fegyelmezett, Udvarias, Tiszta

A kérdezett középiskolásoknak a kérdőívben arra kellett válaszolniuk (azt kellett megjelölniük), hogy a leírt értékorientációk szerintük a *legfontosabb* (1), *kevésbé fontos* (2), *nem igazán fontos* (3) vagy *nem fontos* (4) minősítést érdemlik.

Rokeach 18 eszközértékéből egyedül a „Jókedélyű” nem szerepel a fenti konstrukcióban. Szerepel azonban két olyan fogalom is, amelyeket akár önmagukban is eszközértékeknek tekinthetünk, akár pedig konstruálhatunk ezeket leíró eszközértékeket. Ezek a Kötelesség és az Igazságosság. Rokeach becslése szerint a magatartásmódok száma körülbelül 100, eszközérték sorozata tehát korántsem tekinthető teljesnek.

Technikai és tartalmi szempontból a fenti egyszerű értékorientációs típusok alkalmazása mellett több fontos érv is szól. Először is a survey jellege és terjedelme miatt nem volt lehetőség sem átfogó értékvizsgálatra, sem arra, hogy Rokeach kétszer 18 értékből álló sorozatát alkalmazzuk. Ez utóbbi annál is inkább nehéz lett volna, mivel a kérdezettek életkorában még valószínűleg nincs szó kiteljesedett és rögzült értékrendről, különösen ami a célértékeket illeti. Szokolczai Árpádnak egyetemisták körében fölvetett Rokeach tesztjének eredményei is az életkori sajátosságok fontosságát (például Igaz szerelem, barátság) bizonyítják az értékválasztásokban a rétegspecifikus és a kultúrafüggő sajátosságokkal szemben, összehasonlítva akár az átlagnépességre, akár például a felnőtt értelmiségre jellemző értékválasztásokkal.¹⁰ Másodszor az eszközértékek magatartásmódokat jelenítenek meg, tehát közelebb a kapcsolatuk az értékorientációval, mint a célértékeké. Feltételezhető az is, hogy fiatalokúaknak a magatartásmódokra vonatkozó értékei kialakultabbak, mint az életcélokra vonatkozóké. Mindezen felül országosan reprezentatív, csoportszintű és egyéni értékvizsgálatok elemzései egyaránt azt mutatják, hogy míg a célértékek vonatkozásában inkább konszenzus jellemzi a társadalmat, az eszközértékek rendszerét sokszínűség, megosztottság jellemzi, azaz míg a célértékek választása a legkülönbözőbb emberek, csoportok esetében is általában hasonló, az eszközértékek választása sokkal inkább különböző lehet.¹¹

¹⁰ Szokolczai (1986) i. m.

¹¹ A cél- és eszközértékek választása sajátosságainak részletes kifejtése megtalálható Balázs János *Hagyományos értékrendek és a társadalmi struktúra* című kandidátusi értekezésében (1993).

Az alkalmazott kérdézési konstrukcióban tehát – és technikailag ez tűnt a legegyszerűbbnek – a középiskolásoknak nem kellett kötelezően sorrendet képezni az értékorientációk között, miként Rokeach tesztjében. Ezen a módon elkerülhetővé váltak a tesztel kapcsolatos távolságértelmezési problémák is.¹² Gyakorlati következményként azonban – és ez a kérdés „technikai hibájának” számít –, a válaszolók nagyobb része több értékorientációt is, mint önmagukban pozitív tartalmú, vonzó és társadalmilag elismert magatartásokat, a „legfontosabbnak” minősített, azaz nem tett különbséget az egyes értékorientációk fontossága között. A „legfontosabb” minősítések gyakorisága alapján a következő sorrend alakult ki a típusok között:

Megfelelés	84 %
Kötelesség és felelősség	81 %
Szeretet	79 %
Autonómia	79 %
Kreativitás, ambíció	65 %
Igazságosság	63 %

A sorrend azt mutatja, hogy a tekintély és a társadalmi elismerés fontosabbak ezen fiatal életkori csoport számára – vagy legalábbis úgy gondolják, hogy ezeket „kell” fontosnak tartani –, mint az önmagában értékes ember, a munka és alkotás vágya, az egyéniség és az igazság keresése, ezek a kamaszkorra olyannyira jellemző vonások. Hankiss Elemér az értékek „negatív modernizációjáról” közel húsz évvel ezelőtt kifejtett gondolatmenetében egyebek között azzal érvelt, hogy a társadalmi elismerés fontossága eltúlzott, ezzel szemben az autonómia és az egyéniség elfogadottsága túl alacsony a magyar értékrendben. Arra is rámutatott, hogy az akkori fiatal generáció értékválasztásai még inkább ebbe az irányba mutattak, mint a középgenerációé.¹³ Hankiss a tekintélyelvű szocialista társadalmi berendezkedést véli a „negatív modernizáció” fő kiváltó okának, míg a „nyugati” típusú társadalmakat az autonóm-individuális-humánus értékrend jellemezné. Márpedig az általunk vizsgált generáció már a rendszerváltás után lépett kamaszkorba.

A válaszadók a következő jellegzetes értékorientáció választási stratégiákat alkalmazták:

Domináns, többségi (a kérdezettek körülbelül 60 %-a): az összes értékorientációt elfogadják, azaz legfontosabbnak jelölték (abszolút *konform*).

Szelektáló, kisebbség (35-38 %): nem minden értékorientációt fogadnak el, pontosabban vagy egy, vagy két értékorientációt *kevésbé fontosnak, nem pedig legfontosabbnak* tartanak (szelektív elfogadás).

Marginális, kivételes (1,4-4 %): az értékorientációk többségét elutasítják (*nonkonform*, elutasító, üres, aszociális)

¹² Ugyanis sorba rendezéssel csak arra kapunk választ, hogy például egy „A” fogalom egy hellyel előrébb áll, mint az utána következő „B” fogalom, de nem tudjuk, hogy az előrébb álló „A” mennyivel áll előrébb, mint „B”, tehát mekkora a „távolság” közöttük (mint például futók között a célba éréskor). Mégis nagy számú adatnál a helyezési sorszámok átlagolásával úgy teszünk, mintha ez a „távolság” minden esetben éppen egy egység lenne.

¹³ Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szokolczai Árpád: *Kényszerpályán? I-II. kötet*. MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai és Alkalmazott Társadalomtudományi Elemzések Műhelye, Budapest, 1982.

Olyan csoportok, amelyek a fenti választási stratégiák és az egyes értékorientációk tartalma alapján viszonylag homogénnek tekinthetők, az ún. *fürtelemzés* (cluster-analízis) sokváltozós matematikai módszerével képezhetők. E módszer azokat a több mint három dimenziós pontokat sorolja egy csoportba, amelyek között kicsi a távolság, azaz közel állnak egymáshoz, és fűrtszerűen egymásba kapaszkodnak a sokdimenziós euklideszi térben. Esetünkben a „*dimenziók*” az értékorientációs típusok (azaz hat dimenziós térről beszélhetünk), a „*pontok*” a kérdezettek, a pontok közötti „*távolságok*” pedig a fontosság kódértékeinek azonossága vagy különbözősége képezi. A felhasználni kívánt fűrtök számát a kutató határozza meg. A gyakorlatban körülbelül 4-12 fűrtöt tudunk jól értelmezni, ezek közül azt (vagy azokat) a fűrtzámó(ka)t választjuk, amely(ek) elemzési célunk szempontjából a legtöbb hasznos és jól interpretálható eredményt szolgáltatják.¹⁴

Több megoldás közül azért a hat fűrtös esetet választottuk, mert ebben a megoldásban egyrészt jól elkülönült a mindent legfontosabbnak tartók és az általában elutasító hozzáállást mutatók csoportja (fűrtje), a többi csoportban viszont jellegzetes módon azok tömörültek, akik *egyes* konkrét értékorientációkat kevésbé fontosnak tartottak. Az értékorientációs választási stratégia és az értékorientációk tartalmai, valamint a „Kire számíthat konfliktusban?” kérdésre adott válaszok alapján a fűrtök a következőképpen jellemezhetők:

1. fűrt: *Nem önálló* (a válaszolók 11,4 %-a): Az Autónia értékorientációt *senki* sem tartja a legfontosabbnak, de 86 %-uk fontosnak. Az átlagnál kevésbé fontosnak tartják még a Kreativitás-ambíció és az Igazságosság értékorientációt. E csoport tagjai között vannak a legkevésbé azok, akik senkitől nem kérnének segítséget konfliktus esetén.

2. fűrt: *Nem fegyelmezett* (8,5 %): Az Fegyelmezett értékorientációt *senki* sem tartja a legfontosabbnak, bár 81 %-uk fontosnak. Az átlagnál sokkal kevésbé fontosnak tartják az Igazságosságot, és kevésbé fontosnak a többi értékorientációt. Az átlagnál valamivel kevesebben fordulnának segítségért a szülőkhöz, és többen a barátokhoz.

3. fűrt: *Nem igazságos* csoport (10,4 %): Csak a fűrtben lévők 2,5 %-a szerint legfontosabb az Igazságosság, 55 %-uk szerint fontos. A fűrtben lévők többsége azonban a szeretetet is kevésbé fontosnak tartja, a csoport tagjainak mindössze 16 %-a szerint a „legfontosabb” a Szeretet. A Nem fegyelmezett csoporthoz hasonló arányban az átlagnál valamivel kevesebben fordulnának segítségért a szülőkhöz, és többen a barátokhoz.

4. fűrt: *Konform, domináns* csoport (61,9 %): Minden értékorientációt legalább fontosnak tartanak, ezen belül a tagok több mint négyötöde a legfontosabbnak, nevezetesen a törekvő és igazságos értékorientációt 80-85, a másik négyet 95 %-ban. Közük vannak a legtöbben, akik szüleikhez fordulnának segítségért (80 %), az átlagnál kevesebben, akik a barátjukhoz, vagy akiknek nem lenne kihez.

5. fűrt: *Nem törekvő* csoport (8,2 %): Mindössze nyolc fő szerint a legfontosabb, és csak 48 %-uk szerint fontos a Kreativitás-ambíció értékorientáció. Az átlagosnál sokkal kevésbé fontosnak tartják a Kötelesség-felelősség értékorientációt is, csak 24 %-uk szerint a „legfontosabb” ez az értékorientáció. Az átlagosnál kevesebben fordulnának segítségért a szülőkhöz, a barátokhoz vagy senkihez viszont többen.

¹⁴ A számítások „SPSS for Windows” számítógépes programcsomaggal végezhetők el.

6. fűrt: *Nonkonform marginális* csoport (1,4 %): Valamennyi értékorientációt a tagok több, mint a fele nem fontosnak tartja, és bármelyiket kevesebb, mint negyede tartja a legfontosabbnak. A csoport értékpreferenciái ellentmondásosságát jól tükrözi, hogy miközben az Autonómia értékeket első helyre sorolják, az Igazságosság náluk is csak utolsó helyet „érdemel”. Segítségkérésben az összes fűrt között a legalacsonyabb a szülők (51 %), legmagasabb a barátok (29 %) aránya, a „nincs kihez fordulni” válasz háromszor olyan gyakori, mint a többi fűrtben (20 %).

Négy értékorientáció jelent meg tehát – fordított értelemben – önálló, domináns fűrtképző tényezőként: az Autonómia, a Megfelelés, az Igazságosság és a Kreativitás-ambíció. Két értékorientáció, a Szeretet és a Kötelesség-felelősség szubdomináns módon, más értékorientációkkal együtt járva jelentek meg, sajátos értékorientáció párokat képezve, nevezetesen: akik szerint kevésbé fontos az Igazságosság, azok többsége szerint a Szeretet sem olyan fontos, illetve akik szerint kevésbé fontos a Kreativitás-ambíció, azok szerint nem olyan fontos a Kötelesség-felelősség sem. A fenti százalékos mutatók főképpen azt reprezentálták, hogy mennyiben *elfogadottak* az egyes értékorientációk. Az egyes értékorientációs típusok *elutasítottsága* az egyes fűrtökben a következő:

Kreativitás, ambíció: a Nonkonform csoport 41 %-a teljesen, 24 %-a részben, a Nem törekvő csoport 10 %-a teljesen, 41 %-a részben utasítja el.

Kötelesség és felelősség: A Nonkonform csoport 38 %-a teljesen, 32 %-a részben, a Nem törekvő csoport 13 %-a teljesen vagy részben utasítja el.

Autonómia: a Nonkonform csoport 25 %-a teljesen, 29 %-a részben, a Nem önálló csoport 14 %-a teljesen vagy részben utasítja el.

Szeretet: a Nonkonform csoport 40 %-a teljesen, 26 %-a részben, a Nem szeretetteljes csoport 3 %-a teljesen, 14 %-a részben utasítja el.

Igazságosság: ez a legkevésbé elfogadott értékorientáció. A Nonkonform csoport 47 %-a teljesen, 33 %-a részben, a Nem igazságos csoport 11 %-a teljesen, 32 %-a részben utasítja el, de kisebb mértékben elutasítja a Nem önálló és a Nem fegyelmezett csoport is. Szándékaink szerint az Igazságosság, mint „hitelesség” fogalmába sűrítettük a Szavahihetőség értékét is. A felnőtt népeiséget reprezentáló vizsgálatok azt mutatják, hogy a Szavahihetőség az emberek szerint a legfontosabb eszközérték¹⁵. Lehet, hogy a középiskolások szerint a szavahihetőség és az igazságosság között nincs szoros kapcsolat, de az is lehet, hogy ennek az értéknek a fontossága csak későbbi életkorban kap hangsúlyt.

Fegyelmezett: a Nonkonform csoport 37 %-a teljesen, 26 %-a részben, a Nem fegyelmezett csoport 4 %-a teljesen, 15 %-a részben utasítja el.

Megvizsgáltuk az értékorientációs fűrtöket többféle háttérváltozó – iskolatípus, nemek, családszerkezet, szülők iskolai végzettsége, lakóhely – szerinti kompozíciójuk szerint is, valamint vizsgáltuk az értékorientációk hatását az iskolai eredményességre és az iskolán kívüli kulturális tevékenységekre.

Azt állapítottuk meg, hogy három csoport különbözik jelentősen az átlagostól, a Nem fegyelmezett, a Konform és a Nonkonform. A másik három csoport legfontosabb háttérmutatóiban a mintaátlagtól nem tér el jelentősebb mértékben, ezek tehát

¹⁵ Lásd Füstös – Szakolczai i.m.

korrelálatlanok a háttérváltozókkal, „keresztbemetszik” azokat. Ezek magyarázatát tehát más kulturális sajátosságokban kell keresni. Kulturális mutatók alapján azonban a Nem önálló csoport is jellegzetes saját arculattal rendelkezik. A csekély létszámú, az értékeket általában elutasító Nonkonform és a többséget kitevő, minden értéket egyformán fontosnak tartó Konform csoport több fontos mutató szerint nem bizonyult egymás tükörképének, ezzel szemben a Nem fegyelmezett csoport mutatói jelentősen különböznek a Nonkonform csoporttól.

A Nonkonform és a Konform csoport közötti különbségek főképpen nemek és iskolatípus szerinti együttes megoszlásban alapvetők. A Nonkonform csoportba tartozóknak közel háromnegyede fiú (73,5 %), és minden iskolatípusban felülreprezentáltak, sőt, ez a lányokhoz képest minden esetben létszámbeli többséget is jelent. Ugyancsak felülreprezentáltak a csoportban a szakmunkástanulók (44 %), szemben a gimnazisták alulreprezentáltságával (20 %). Minthogy a gimnazista lányok aránya a Nonkonform csoportban csak harmada a mintabeli arányuknak, a szakmunkás fiúké viszont közel kétszerese, a szakiskolás fiúké pedig három és félszerese, összességében *a szakmunkás fiúknak a Nonkonform csoportba kerülési esélye a gimnazista lányokéhoz képest körülbelül ötszörös, a szakiskolás fiúké pedig körülbelül tízszeres.*

A fiúk egyébként valamelyest felülreprezentáltak a Nem igazságos csoportban is, a lányok aránya pedig a Nem önálló és a Nem törekvő csoportokban magasabb. Iskolatípus szerint a gimnazisták a legtöbben (42 %), a szakmunkástanulók pedig a legkevesebben (22 %) a Nem fegyelmezett csoportban vannak, a Konform csoport viszont alulreprezentált a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban, felülreprezentált a szakmunkásképzőkben és a szakiskolákban.

A Nem fegyelmezett csoport további jellemzője, hogy a *szülők iskolai végzettsége* is magasabb szintű (főképpen a felsőfokú végzettségűek, de az érettségizettek aránya is magasabb), mint bármely más csoporté, miközben nemcsak a Nonkonform, hanem a Konform csoportban is alacsonyabb az átlagosnál a szülők iskolai végzettsége, különösen a diplomás szülők vannak kevesebben. Hasonlók az arányok *településtípus* szerint is – a Nem fegyelmezett csoport a legvárósiasabb, miközben mind a Konform, mind a Nonkonform csoportban inkább a községekben, külterületen (illetve részben a kisvárosokban) élők aránya van az átlag fölött. *Családi háttér* (együttélő kétszülős családok aránya) tekintetében is a Nem fegyelmezett csoport helyzete a legjobb, igaz, a különbség csak árnyalatnyi.

Az iskolai teljesítményt három mutató méri: a tanulók *önértékelése* iskolai munkájukról, a tanulmányi átlag és az indokolatlan hiányzások. A *tanulmányi eredmények* a Nem önálló és a Nem fegyelmezett csoportban a legjobbak. A jeles és kitűnő rendűek aránya a Nem igazságos csoportban a legalacsonyabb. A Konform csoport tanulmányi eredményei kevéssel, a Nonkonform csoporté pedig jelentősen gyengébbek az átlagosnál. A Nem önálló csoportban nemcsak a tanulmányi eredmény kedvező, hanem az *indokolatlan hiányzás* is viszonylag mérsékelt, ezzel szemben kedvezőtlenebb a Nem fegyelmezett és a Nem igazságos csoportban. A hiányzás a Nonkonform csoportban a legtöbb, különösen a többnapos hiányzások aránya magas.

Az iskolai munkára vonatkozó *önértékelés* kevésbé differenciált az értékorientációs csoportok között. A megkérdezett középiskolások kétharmada (67,1 %) iskolai munkáját átlagosnak tartja. Viszonylag kevesen vannak olyanok, akik magukat a legjobbak közé (kiváló és jó 5,3 %), vagy a legrosszabbak közé (rossz és gyenge

3,7 %) sorolják. A Nonkonform csoportban sokan gondolják átlag alattinak iskolai teljesítményüket, de – meglepő módon – az átlagnál többen a kiváló és a jó értékelést választották.

Az kérdőív egyes iskolán kívüli kulturális tevékenységek gyakoriságára vonatkozó kérdést is tartalmaz. Ezek a tevékenységek a következők: hobbimotorozás, pénznyerő automatázás, számítógépes játékok, sport, könyvolvasás, társasági időtöltés (azaz program barátokkal), hobbik, valamint tévézés napi időtartama. A kérdés kimondatlanul bár, de azt sugallja, hogy egyes tevékenységek, főleg a pénznyerő automatázás, de a képernyő előtt eltöltött túl sok idő és a motorozás is általában negatív tartalmú, szemben például a sportolással és a könyvolvasással.

Véleményünk szerint a fölített kérdések a szabadidő eltöltésének leírására önmagukban elégtelenek, mivel csak egyes speciális tevékenységeket ragadnak ki, azok konkrét tartalma és környezete nélkül. Ilyen esetben a kérdező szándéka lehet az, hogy a kérdés egy általánosabb jelenség indikátoraként szerepeljen, ekkor viszont világosan látni kellene, hogy az adott jelenség minek az indikátora, és hogy mit jelentenek a mérési eredmények.

A számítógép-használatra, a sportolásra, televízió nézésére, hobbira és az esti programokra vonatkozó kérdés a fenti felfogásban igen nehezen értelmezhető. A számítógéppel való játszás, de a tévézés-videózás és a hobbitevékenység is éppúgy lehet készségfejlesztő, technikai kultúrára nevelő tanulási tevékenység, mint a pénznyerő automatázáshoz hasonlóan unalmat és agressziót levezető (vagy gerjesztő?) pótcselekvés. Az „elmegyek este a barátaimmal” – gyakoriságtól teljesen függetlenül – utalhat tartalmas emberi kapcsolatok meglétére éppúgy, mint azok hiányára, vagy otthontalanságra. A sport éppúgy lehet egészség-, készség- és jellemfejlesztő tevékenység, mint nyers erőt lekötő, unalmat és agressziót levezető (vagy gerjesztő?) pótcselekvés. További gondot jelent, hogy az egyes tevékenységek költségessége nagyon különböző, ezért nem egyformán érhető el különféle társadalmi rétegekbe tartozók számára. Amíg tehát az iskolai végzettségre, a tanulmányi eredményre értelmezhető a *rossz és a jó*, a szabadidős tevékenységeknél ez problematikusabb.

Az alábbi egyszerű táblázat szemléletesen érzékelteti az értékorientációknak a tevékenységstruktúrával való összefüggését:

Tevékenység	Legtöbbet végzik	Legkevesebbet végzik
Motorozás	Nonkonform	Nem önálló
Pénznyerő automaták	Nonkonform	Nem önálló
Számítógépjáték	Nem fegyelmezett	Nonkonform
Sport	Nem önálló	Nonkonform
Olvasás	Nem önálló	Nonkonform
Barátok	Nem fegyelmezett	Nem önálló
Hobby	Nem fegyelmezett	Nonkonform

Mindössze három értékorientációs csoport szerepel a valamit leggyakrabban vagy legritkábban végzők között, a többi csoport tevékenységstruktúrája ezekhez képest inkább átlagos. Legkülönösebb a Nonkonform csoport tevékenysége, csak a barátokkal töltött idő tekintetében foglal el közbülső helyzetet. Ők azok, akik a legtöbbet motoroznak és pénznyerő automatáznak, a legkevesebbet számítógépeznek, sportolnak, olvasnak vagy végeznek más hobbitevékenységet. Ebben az összetételben joggal mondható, hogy a Nonkonform csoport tevékenységszerkezete szegényes, negatív. A szabadidős tevékenységeknek az a része – motorozás, nyerőautomatázás –,

melyek a Nonkonform csoportot jellemzik, jellegzetesen „fiús” dolgok, amit a lányok csak ritkábban folytatnak. A legalább hetente motorozók között a fiúk körülbelül tízszer, a pénznyerő automatázók között pedig körülbelül ötször annyian vannak, mint a lányok. Mivel a nonkonform csoportban a fiúk jelentősen felülreprezentáltak, ezeknél a tevékenységeknél figyelembe kell venni, hogy a főátlagtól való eltérések mennyiben a csoport sajátosságaiból, és mennyire a nemek összetételéből adódnak.

A Nem fegyelmezett és a Nem önálló csoport közötti különbségek kulcsát a barátkozás gyakorisága adja meg. Míg a legtöbb időt barátokkal töltő csoport a Nem fegyelmezett, a legkevesebbet a Nem önállók töltik barátaikkal. Lehet, hogy az egyébként pozitív tevékenységeknek tekintett olvasás és sportolás mögött egyfajta elzártság rejlik. Talán, ha a kérdőív a családdal töltött időre is rákérdezne, magyarázatot kapnánk erre a „zártagra”. A Nem fegyelmezett csoport tevékenységeiben a számítógépezés és a hobbitevékenység magas gyakoriságából a jobb anyagi feltételek meglétét sejtethetjük.

A Nonkonform csoport mintegy ötöde tölti egész napját a televízió előtt, de ugyanebben a csoportban vannak a legtöbben azok is, akik soha nem néznek tévét. A túlzott televíziózás viszonylag legritkább a Nem fegyelmezett csoportban, a számítógépezéssel együtt azonban valószínűleg ez a csoport is aránytalanul sok időt ül képernyő előtt.

Ez a vizsgálat nem alkalmas annak elemzésére, hogy vajon a különböző értékorientációjú csoportokat mennyiben fenyegeti a strukturális anómia veszélye, az tehát, hogy a életcéljaik és értékorientációik között disszonancia lép föl. Vizsgálhatjuk viszont azt, hogy a Nonkonformnak nevezett normahiányos, anómiás csoportnak milyen a viszonya egyes deviáns magatartásokhoz. Ehhez a Nonkonform csoportban a családi és az egyéni devianciák előfordulását vizsgáljuk.

A szülőkkel együttélők aránya a Nonkonform csoportban nem különbözik a minta többi részétől. Azonban annak a kérdésnek alapján, hogy súlyos konfliktus esetén kihez tudnának segítséghez fordulni, a Nonkonform csoportban jelentősen gyengébb a szülőkhöz való kötődés mértéke, mint a többiekénél. Az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a nonkonform értékorientáció nem a formális családserkezet-től, hanem a család belső, emberi viszonyaitól függ. A Nonkonform csoportban a családon belüli deviancia előfordulása gyakoribb, mint a minta átlagában. Kiemelkedően magasabb az öngyilkosság (körülbelül háromszoros) és az öngyilkossági kísérlet (kétszeres), a börtönbüntetés (háromszoros), és legfőképpen a kábítószerfogyasztás (hatszoros!) aránya a „közvetlen” (szülők és testvérek) családban. Az alkoholfogyasztás és a nyugtatószerek szedése alig magasabb, az idegorvosi kezelés pedig csekély mértékben kevesebb is a mintaátlagnál. Feltűnő különbség azonban, hogy mindezen problémák tekintetében a csoport válaszolási hajlandósága sokkal rosszabb, körülbelül másfélszer annyian vannak, akik nem adnak választ ezekre a kérdésekre. Azt természetesen nem tudjuk, hogy a több válaszhiány mögött csak problémaelhárítás, vagy pedig esetelhallgatás áll-e.

A középiskolások körében nyolc százalék azoknak az aránya, akik még – saját bevallásuk szerint – nem ittak alkoholt; a Nonkonform csoportban ez tizedszázalék eltéréssel megegyezik. Míg azonban a mintában az alkoholt csak néhányszor fogyasztók vannak többségben, a Nonkonform csoportban a gyakori alkoholfogyasztók képeznek többséget. Amíg tehát az összes középiskolás több, mint negyede rendszeres

alkoholfogyasztó, a nevezett csoport több, mint fele tekinthető rendszeres italozó-nak. A középiskolások 12 %-a próbált már ki életében valamilyen drogot. A Nonkonform csoportban a drogot próbáltak aránya 28 %, a különbség tehát – hasonlóan az alkoholfogyasztáshoz – e téren is jelentős.

Úgy ítéljük meg, hogy a középiskolás fiatalok az egyes drogok fogyasztását nem utasítják el teljesen. Nem állíthatjuk, hogy a drogfogyasztás elfogadása marginális vélemény lenne. Figyelemre méltó az is, hogy a drogot már próbálók aránya ennél magasabb. A Nonkonform csoport körülbelül egyharmados elfogadási aránya pedig arra mutat, hogy a pozitívnak tartott legáltalánosabb magatartási formákra, értékorientációkra vonatkozó alacsony azonosulási szint az el nem fogadott magatartásokkal való gyakori azonosulással párosul.

Sajnálatos módon a kérdőív nem tartalmazott *munkával* kapcsolatos attitűdkérdést, pedig a szociológiai értékvizsgálatok adatai szerint a legfiatalabb nemzedékben a munkával kapcsolatos értékek rohamosan romlanak.

Összegzés

Az ún. ESPAD-vizsgálat lehetővé tette, hogy szokatlanul nagy mintán középiskolás fiatalok értékorientációit, az azzal összefüggő családi háttérrel és kulturális jellemzőket országos reprezentációban vizsgáljuk. Adataink alapján megállapítjuk, hogy a középiskolás korúak túlnyomó többsége azonosul a legfontosabb pozitív értékekkel, ugyanakkor értékpreferenciáik még kialakulatlanok és strukturálatlanok. A többséget jelentő teljesen konform magatartást mutatók társadalmi helyzete valamivel alacsonyabbnak tűnik az átlagos-közepesnél, míg a pozitív értékeket általában is elutasítók szűk rétege nemcsak társadalmi státusz és kultúra tekintetében erősen hátrányos helyzetű, hanem esetükben a deviáns magatartások esélye is nagyobb.

Két olyan értékorientációs típust találtunk, amelyek kedvezőbb kulturális mutatókkal rendelkeznek. E két típus – Nem önálló és Nem fegyelmezett – leginkább az autonómiához való viszonyában (önállóság és kreativitás) különbözik egymástól. Az általunk Nem fegyelmezettnek nevezett csoportot nem annyira a problematikus „fegyelmezetlenség” jellemzi, hanem a nyitottság, kreativitás, autonómia, ezzel szemben a kész viselkedésminták és a másoknak való megfelelés („tudjon helyesen viselkedni és uralkodni önmagán”) elvetése, tehát a „nem önálló” ellentétpárjának Önállónak, *Individualistának* tekinthetjük.

A két csoport különbségére két lehetséges magyarázatot adhatunk. Az egyik szerint a családi szocializációs minták különbözőségei generálják a függő és az individualista magatartást. A másféle társadalmi státusnak része van a szocializációs különbségekben, ugyanis az Individualista csoport iskolatípus, szülők végzettsége, lakóhely és anyagi feltételek szerint is az átlagosnál kedvezőbb helyzetű. Szocializációs különbségeket jelenthet az is, hogy a Nem önálló csoportban magasabb a lányok aránya. A másik magyarázat szerint a családtól való eltávolodás, „leválás” előrehaladottabb stádiumban van az Individualista (Nem fegyelmezett) csoportban, mint a Nem önállóban.

Végezetül fontosnak tartjuk még annak újbóli megemlítését, hogy az összes érték közül a legkevésbé fontos az Igazságosság, amelynek elfogadottsága a kulturálisan jobb mutatókkal rendelkező csoportokban is alacsonynak bizonyult.

BALÁZS JÁNOS – SAJGÁL RÓZSA